

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

DOSSIER
HÔTEL DEWEZ

N°005
DECEMBER 2012

Van vooronderzoek tot restauratie van Hôtel Dewez

UITDAGINGEN, GEGEVENS EN BEPERKINGEN

.....
**ANNE-SOPHIE AUGUSTYNIK
& WIVINE WAILLIEZ**

Conservatoren-restaurateurs, Dienst voor onderzoek naar afwerkingen van historische gebouwen, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
.....

Vóór de restauratie en gelijklopend met het bouwarcheologisch onderzoek¹ voerde de Dienst voor onderzoek naar afwerkingen van historische gebouwen (DOAHG) van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) een studie van de afbouw² en afwerking van Hôtel Dewez uit. Op basis van de *in situ* vergaarde gegevens en de evaluatie ervan kon een chronologie worden opgesteld van de verschillende inrichtingen en decoratieve afwerkingen van het gebouw.

Het onderzoek naar de afwerking van een gebouw spitst zich toe op de verschillende elementen van de inrichting, het decor van het interieur en de gevels en de bekledingslagen, zoals beschildering en behangpapier. Met de tijdens het voorafgaande onderzoek vergaarde gegevens over Hôtel Dewez en de evaluatie ervan kon een chronologie worden samengesteld en kon het uitzicht van de verschillende interieurs theoretisch worden gereconstrueerd. Op basis hiervan werden restauratieplannen - of vaker wedersamenstellingsplannen - opgesteld, die in de tweede interventiefase ten uitvoer werden gebracht.

.....
VOORONDERZOEK
.....

De verschillende versies van het interieur, die getuigen van de evolutie van de smaak, de sociale status van de bewoners en de aangewende technieken, dragen bij tot de kennis en de inventarisatie van ons erfgoed.

.....
Observatie en onderzoek door Catherine Van der Auwera en Marie De Codt van behangpapier in het laboratorium van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (© auteurs).

Afb. 1

Stratigrafische steekproef uitgevoerd op de plankenvloer van de eerste verdieping van het vertrek aan straatzijde (75/1/3) (© auteurs).

Afb. 2

Stratigrafische steekproef uitgevoerd op de muur van het trappenhuis (73/0/7) grenzend aan de derde salon van de benedenverdieping van nr. 73 (© auteurs).

Terwijl het gebouw wordt gepercepieerd als een geheel, als één enkel object – ook al is dit het resultaat van meerdere bouwfases waarin elementen werden toegevoegd of vervangen – bedekken de afwerkingen het gebouw als een huid en verbergen ze vaak een ‘op-eenstapeling’ van vroegere staten. Er is vaker sprake van het aanbrengen van een nieuwe laag over een vorige dan van vervanging. Deze verschillende versies³ van het interieur, dat op gezette tijden werd aangepast aan de smaak van de tijd, weerspiegelen de *stijl* van deze

De verschillende versies van het interieur, die getuigen van de evolutie van de smaak, de sociale status van de bewoners en de aangewende technieken, dragen bij tot de kennis en de inventarisatie van ons erfgoed.

of gene periode en getuigen zo enerzijds van de smaakevolutie en de sociale status van de bewoners, anderzijds van de technieken die werden gebruikt om deze decoratie te verwezenlijken. Ze zijn rijk aan informatie die nodig is om inzicht te verwerven in het geheel van dit opmerkelijke gebouw, en ze dragen bij aan de kennis en de zo volledig mogelijke inventarisatie van ons patrimonium. Deze technische en historische gegevens vormen de basis van elke restauratie die naam waardig. Ze zijn de eerste stap en vooral het concrete uitgangspunt voor de reflectie die aan het restauratieproject ten grondslag ligt.

De methodologie verloopt in verschillende fases: macrostructureel onderzoek om inzicht te krijgen in de articulatie van het gebouw (of van een bepaald vertrek) en van de relevante te onderzoeken zones; stratigrafisch onderzoek van de laagopbouw door middel van stratigrafische steekproeven, en het opstellen van een relatieve chronologie met betrekking tot elke eenheid; beschouwing van de drager; poging tot datering; correlatie tussen de verschillende lagen; poging tot conclusie. Wat interieurs betreft, worden de afwerking van het schrijnwerk en de bekledingslagen van de wanden en plafonds, en in mindere mate van de vloeren, onderzocht (afb. 1). Het timmerwerk – het

schrijnwerk en de lambriseringsen – bestaat trouwens uit roerende elementen, die vaak worden verplaatst of opnieuw gebruikt in de loop van de diverse bewonings- en bestemmingsfases van een gebouw.

Hoewel de eerste onderzoeken al hadden uitgewezen dat tal van lambriseringsen en deuren van Hôtel Dewez uit de 18de eeuw dateren (sporen van werktuigen, maten, stijl, enzovoort), getuigt een nader onderzoek van de ruwbouw, de afwerking (bepleistering, kozijnen) en de bekleding (verf, behangpapier) op veel plaatsen van verbouwingen en dus van hergebruik van deze elementen. Hun herkomst kon niet altijd worden achterhaald – voor zover het intern hergebruik betreft

– en slechts een deel van de stratigrafie van de picturale lagen is bruikbaar en geeft informatie over de afwerking van de huidige locatie. Dit weerkerende probleem hypothekeert gedeeltelijk de interpretatie van de verzamelde resultaten.

Terwijl murale afwerkingen zoals kalkwitsel en verf relatief moeilijk te dateren zijn⁴ (afb. 2) en er veel van moet worden weggenomen om eventuele motieven bloot te leggen, heeft behangpapier daarentegen het voordeel dat het sneller kan worden vrijgemaakt en het decor vrijwel direct kan worden geïdentificeerd. De stratigrafische en topografische studie van behangpapier levert ook bijzonder betrouwbare aanwijzingen over de evolutie van het bouwwerk,⁵ en biedt tegelijk een overzicht van de opeenvolgende interieurinrichtingen in termen van stijl en smaak. Naast de stilistische datering van behangpapier leveren de data en informatie op kranten en andere dragers die als maculatuur (onderlaag) gebruikt zijn⁶ vaak een *terminus post quem* over de aanbreng ervan.

Bij deze onderneming waren meer dan twintig attachés en medewerkers van het KIK betrokken – conservatoren-restaurateurs, kunsthistorici, scheidkundigen en fotografen⁷ – die hun

expertise op het vlak van polychromie, muurschildering, behangpapier, houten dragers, bepleistering en dies meer⁸ samen hebben ingezet. Het onderzoek begon op de benedenverdieping van nr. 75 en werd voortgezet in de traphal en op de eerste verdieping. Daarna werden de benedenverdieping, de koetspoort, de hal van de eretrap en de eerste verdieping van nr. 73 onderzocht. Ook in de voormalige stallingen achter in de tuin werd onderzoek verricht. De voorstudie, die meer dan vijf jaar duurde, werd gevolgd door een fase van synthese en evaluatie van de resultaten, die op haar beurt leidde tot bijkomend onderzoek of verificatieonderzoek. Een uitgebreide fotografische inventaris liet bovendien toe een deel van de archeologische overblijfselen voor de herinnering te bewaren en de verschillende stadia van de restauratie van het gebouw te documenteren.

EVALUATIE, INTEGRATIE EN INTERPRETATIE VAN DE RESULTATEN

Van de enorme hoeveelheid informatie die via het multidisciplinaire onderzoek werd verzameld, moest een synthese worden gemaakt om de keuzes in verband met de restauratie te sturen en te motiveren. Op basis van het historische en archeologische onderzoek van het gebouw, gekoppeld aan archiefonderzoek over de bestemming ervan, konden de belangrijkste fases van de inrichting en verbouwingen van Hôtel Dewez⁹ worden geïdentificeerd: de zogenaamde Verjan-periode (1769-1776), de zogenaamde Dewez-periode (1789-1799) en de eerste helft van de 19de eeuw. Deze historische inrichtingsfases dienden als referentie voor de indeling van alle verzamelde gegevens.

Ontvangstruimten van de benedenverdieping van nr. 73

De drie grote salons van de benedenverdieping van nr. 73 vormen een enfilade die doorloopt van de straat tot aan de binnenplaats (zie p. 68). Het stucwerk van de plafonds en de centrale schouwen van de eerste en derde salons zijn dateerbaar rond eind 18de eeuw en kunnen worden toegeschreven aan L.-B.

Afb. 4

Een verborgen kast (hier zijn de deuren gedemonteerd) grenst aan de centrale schouw van de salon aan straatzijde op de benedenverdieping van nr. 73 (73/0/3) (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 3

Niet-oorspronkelijke muuropening en deur (waarschijnlijk eind 19de eeuw) die vanaf de salon op de benedenverdieping van nr. 73 (73/0/3) toegang geeft tot de koetsingang (© auteurs).

Dewez. Bovendien is de onderkant van de muren van de drie vertrekken versierd en beschermd door lambriseringen. Gezien de ruimten in de jaren 1890 dienstdeden als meubelhandel, kunnen we ervan uitgaan dat de grote muuropeningen met metalen bovendorpels tussen deze vertrekken uit die periode dateren. De beglaasde deur die uitgeeft op de koetsgang (afb. 3) dateert waarschijnlijk ook uit deze periode, terwijl in de 20ste eeuw de winkel voorzien werd van een uitstalraam. De muren van de drie vertrekken zijn bekleed met gejaspeerd behangpapier dat dateerbaar is in de jaren 1950-1960 en later werd overschilderd in fel rood, blauw en paars.

De enfilade van de drie grote salons op de benedenverdieping van nr. 73 met hun lambriseringen, kunstig stucwerk en muurbeschildering vormt een opmerkelijk geheel uit het einde van de 18de eeuw.

Links van de schouw van de salon aan straatzijde (73/0/3) bevond zich een verborgen wandkast, die was geïntegreerd in de lambrisering (afb. 4). De deuren van deze kast zijn slechts gedeeltelijk bewaard. Terwijl op de muren van de rest van het vertrek geen enkel spoor te vinden is van behangpapier van voor 1920, zijn op dit schrijnwerk nog sporen aangetroffen van behangpapier gaande van het laatste kwart van de 18de eeuw tot de art deco. Het oudste decor bestaat uit effen turkooizen behangpapierpanelen afgeboord met een brede rand van 'natuurlijke' bloemen met een geïntegreerd motief van galons met palmetten van de befaamde koninklijke manufactuur Réveillon¹⁰ op een achtergrond van parelgrijs behangpapier (afb. 5). De tweede laag behangpapier is in ton sur ton-grijs met een grijze rand met zwart decor en kan rond 1800 worden gedateerd. De vierde laag bestaat

uit effen behang in de kleur van 'Franse steen', geassorteerd met een rand die een brede sierlijst in grijze steen imiteert (afb. 6).¹¹

In het centrale vertrek (73/0/4), dat ongetwijfeld fungeerde als antichambre voor de twee aanpalende salons, bestaat de afwerking van de wanden boven de lambrisering uit eenvoudige lagen van gekleurde kalkwitsels, sober versierd met een dubbel zoomlint (voir p.75). De volgende interventies bestaan uit behangpapier aangebracht op een tussendrager van op hout gespannen doek.¹² Het eerste behangpapier, gekleefd op een krant van januari 1827, bestaat uit aan elkaar gekleefde vellen papier met witte gesatineerde grondering en in tien kleuren bedrukt met takken met roze bloemen. Op stilistische gronden wordt dit in het begin van de jaren 1830

Afb. 5

Oorspronkelijk behangpapier aangetroffen op het onderste gedeelte van het paneel voor de verborgen kast in de salon aan straatzijde op de benedenverdieping van nr. 73 (73/0/3) (© KIK-IRPA, Brussel).

gedateerd. Dan volgt een continue stratigrafie van behangpapier tot aan de art deco.

In de derde salon (73/0/5) waren de wanden, die net als in de antichambre afgewerkt zijn met kalkwitsels, oorspronkelijk verdeeld in grote omkaderde panelen versierd met opgezet reliëflijstwerk en *macarons*. Boven een deur en op de schoorsteenmantel bevinden zich decoratieve muurschilderingen van eind 18de eeuw, die echter recenter zijn dan de oorspronkelijke inrichting.¹³ De omljstingen en *macarons* werden verwijderd voor de daaropvolgende bekledingen met behangpapier.

Herinrichtingen op de 1ste verdieping van nr. 73

In de grote kamer aan straatzijde (73/1/3) dienden al lang geleden gedemonteerde hoge deuren van een

Afb. 6

Stratigrafie waarop de eerste vier lagen behangpapier te zien zijn op het onderste gedeelte van het paneel voor de verborgen kast in de salon aan straatzijde op de benedenverdieping van nr. 73 (73/0/3) (© auteurs).

verborgen wandkast (afb. 7) tot voor kort als drager voor het paneelwerk van een wand. Hun constructie in naaldhout is erg vergelijkbaar met die van de hoger beschreven verborgen kast van de benedenverdieping en die van de eetkamer van nr. 75, waarop eveneens behangpapier uit het laatste kwart van de 18de eeuw werd geïdentificeerd. Deze kast bevond zich waarschijnlijk in de muuropening die nu uitgaat op de traphal. Aan deze kant is op de helft van de opening te zien dat er bakstenen werden weggenomen of gebroken, wat erop wijst dat het hier een 'nis' betrof die later werd opengemaakt. Ter hoogte van de drempel werd een plank toegevoegd om nadat de opening was gemaakt de plankenvloer te vervolledigen. Deze vaststelling wordt bevestigd door de vergelijking van de geschilderde lagen van de plankenvloer met die op de plank die de drempel vormt. De

eerste verflagen die op de rest van de plankenvloer te vinden zijn, ontbreken op de drempel. Het nog zichtbare sluitingssysteem van de deuren wijst erop dat ze gelijkliepen met de wand. Bij de eerste interventies werden de deuren aan twee kanten met hetzelfde behang bekleed. Later werd de binnenkant bekleed met effen papier van mindere kwaliteit. De vele lagen behangpapier op de buitenkant, die identiek zijn aan die op de muren, boden waardevolle informatie over bepaalde resten van behangpapier die in deze kamer werden aangetroffen.

Het oorspronkelijke papier is voorzien van fijne gestileerde takken in wit op felgroene achtergrond (afb. 8). Het is gecombineerd met een behang op de ondermuur van ca. 80 cm hoog, voorzien van verschillende randen die lijstwerk voorstellen (afb. 9) en met

Afb. 10

Totaalbeeld vóór onderzoek en restauratie (2004), in de richting van de centrale schouw van de salon aan straatzijde (73/1/3) op de eerste verdieping van nr. 73. Links van de schouw bevindt zich een houten constructie, bespannen met doek waarop meerdere lagen behangpapier zijn aangebracht (© auteurs).

Afb. 7

Deur van de lang geleden gedemonteerde verborgen kast van het vertrek aan straatzijde (73/1/3) op de eerste verdieping van nr. 73. Op deze deur kon behang van het laatste kwart van de 18de eeuw worden geïdentificeerd (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 8

Oorspronkelijk behang met fijne gestileerde takken in wit op felgroene achtergrond, aangetroffen in de grote kamer aan straatzijde (73/1/3) op de eerste verdieping van nr. 73 (© auteurs).

Afb. 9

Onderste gedeelte van de deur van de lang geleden gedemonteerde verborgen kast van de grote kamer aan straatzijde (73/1/3) op de eerste verdieping van nr. 73. De eerste interventie bestaat uit een behang voor de ondermuur in grijze tint en voorzien van meerdere boorden. Dit is geassocieerd met het oorspronkelijke behang met fijne gestileerde takken in wit op felgroene achtergrond dat werd aangetroffen op de bovenkant van de wanden (© KIK-IRPA, Brussel).

een bovenrand die slechts heel sporadisch is bewaard op de gevelmuur. Onder deze resten van de rand werd als onderlaag een fragment van een krant van 30 december 1784 aangetroffen. Op de deuren van de kast is het originele behangpapier aangebracht op pagina's van een catalogus van *Les Belles Lettres* waarvan geen enkel vermeld boek van na 1785 dateert. Er konden in deze kamer slechts heel kleine fragmenten van het oorspronkelijke groene behang - en geen enkel van de ondermuur - worden geïdentificeerd, meer bepaald rechts van de schouw, achter een houten constructie die was bespannen met doek en bedekt met behang. Dit wijst er dus op dat op het einde van de 18de eeuw de decoratie volledig gelijkliep met de bakstenen muur en er niet werd geprobeerd om de hoeken van het vertrek te corrigeren.

De houten constructie die de hoek links van de centrale schouw corrigeert, is van latere datum (afb.10). Het eerste papier op deze met doek bespannen constructie is de zesde laag behang van de referentiechronologie (gebaseerd op de lagen van de deuren van de kast) en is aangebracht op een krant van september 1833. Dit behangpapier met lampasmotief, gedrukt in twee kleuren grijs op wit gesatineerde grondering, wat stilistisch in het begin van de jaren 1830 kan worden gedateerd, is eveneens bewaard op de meeste wanden die in dezelfde tijd grotendeels opnieuw werden bepleisterd. Het is zowel horizontaal als verticaal afgeboord met een roodbruine en zwart-witte rand in veloutépapier of *tontisse*. De twee kamers aan straatzijde (73/1/2 en 73/1/3) zijn bekleed met hetzelfde behang en staan met elkaar in verbinding via een dubbele deur. Ook de tegenover elkaar liggende schouwen in grijs geaderd wit marmer zijn in beide kamers hetzelfde. De *terminus post quem* van december 1833 dateert niet alleen de houten constructie in de hoek, maar ook de herbepleistering en dus ook de schouw, de deuren en deurlijsten in de periode van de interventie van het echtpaar Godschalk-Duval in de jaren 1834-1835.

Als doorgangskamer is de centrale kamer (73/1/4) voorzien van drie deuren,

Afb. 11

Muur van het centrale vertrek (73/1/4) op de eerste verdieping van nr. 73, grenzend aan het trappenhuis. De rode markering verwijst naar de plaats van een later dichtgemaakte muuropening (© auteurs).

Afb. 12

Latei van een dichtgemetselde muuropening in het centrale vertrek (73/1/4) op de eerste verdieping van nr. 73, op de muur die grenst aan het trappenhuis. Deze latei is bedekt met een behangpapier met sierschalen en guirlandes in de stijl van het arabeskenbehang van het laatste kwart van de 18de eeuw (© KIK-IRPA, Brussel).

één naar de grote kamer aan straatzijde, een tweede naar het trapbordes en een derde naar de achterkamer. De vleugel van de deur die nu met de traphal communiceert, is ongetwijfeld van de 18de eeuw, zoals valt af te leiden uit het schrijnwerk en de stratigrafie van de verflagen. Hij werd echter onderaan bijgezaagd om hem aan te passen aan de huidige muuropeningen, wat dus wijst op hergebruik. Deze nieuwe muuropening, aangebracht in een dragende

muur, die bovendien recht onder een plafondbalk ligt (afb. 11), doet vermoeden dat het om een verbouwing gaat. In dezelfde wand werd onder de herbepleistering in gips uit de 20ste eeuw een bovendorpel¹⁴ ontdekt van een hoge dichtgemaakte muuropening met daarop een fragment behangpapier met een motief van vazen en guirlandes, in arabeskenstijl, dat kan worden gedateerd in het laatste kwart van de 18de eeuw (afb. 12).¹⁵ Het gaat om een muuropening die

Afb. 13

Muur van het derde vertrek (73/1/5) op de eerste verdieping van nr. 73, grenzend aan het centrale vertrek. Tijdens de voorafgaande studie van de macrostructuur werden onder de lagen behangpapier de stijlen en de latei van een later dichtgemetselde muuropening aangetroffen (© auteurs).

Afb. 14

Behangpapier aangetroffen in de salon aan straatzijde (75/0/2) van de benedenverdieping van nr. 75, na demontage en scheiding. Dit behang imiteert luxetextiel in gele en blauwe tinten en vormt de tweede interventie die in deze kamer werd aangetroffen (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 15

Detail van het tweede behangpapier aangetroffen in de salon aan straatzijde (75/0/2) van de benedenverdieping van nr. 75. We zien de gele kleur van de grondering, die goed bewaard is gebleven onder de boord die werd gedemonteerd bij de restauratie van het fragment (© KIK-IRPA, Brussel).

oorspronkelijk uitgif op de trappenhal, wat wordt bevestigd door de aanwezigheid van een drempel onder het metselwerk.

De deur naar de 'achterkamer' (73/1/5) dateert uit de 18de eeuw en is bedekt met zestien verflagen. Het is meteen duidelijk dat dit niet haar oorspronkelijke plaats is, aangezien onder de deurlijst - die, zoals uit het stratigrafisch onderzoek blijkt, recenter is dan de deur - zeven opeenvolgende lagen behang werden aangetroffen uit de jaren 1820-1825 tot ongeveer 1860 (twaalfde laag behangpapier). Dat betekent dat de opening werd gemaakt in een al vaak behangen muur. De deurlijst werd op deze muur geplaatst tussen het aanbrengen van de twaalfde en de dertiende laag behang (geometrisch papier op een krant gedateerd met 1920). Op het maken van een muuropening volgt vaak het dichtmetselen van een andere (met of zonder

hergebruik van het schrijnwerk), zoals op de aanpalende wand het geval is. Zo werden bij het onderzoek van de afwerkingen van de aanpalende kamer (73/1/5) onder de lagen behangpapier de stijlen en bovendorpel van de oorspronkelijke en daarna dichtgemetselde muuropening ontdekt (afb. 13). Ook de vervulde plint in kamer 73/1/5 getuigt van het dichtmaken van de doorgang. Aan de kant van de centrale kamer (73/+1/4) kunnen we op basis van de stratigrafie van min of meer grote resten behangpapier teruggaan tot het eerste derde van de 19de eeuw. Het eerste geïdentificeerde behang, het zesde papier in de chronologie van de kamer, is een imitatie van een Schotse stof (beige en blauw), een genre dat in de jaren 1820-1825 in de mode was, en wordt gevolgd door de zevende en achtste laag behang. Deze drie lagen behang eindigen op de grens van de dichtgemetselde zone, terwijl de negende laag in de chronologie er de

eerste afwerkingslaag van vormt. Deze laag bestaat uit neogotisch behang met een architecturaal motief, in grijs en bordeaux gedrukt op witte achtergrond en dateerbaar in de jaren 1830. Het vormt de *terminus post quem* van het behangen van de dichtgemaakte muuropening, wat overeenkomt met de verbouwingen van de kamers aan straatzijde (73/+1/2 en /3). Op basis van deze vaststellingen kunnen we besluiten dat er tussen de jaren 1830-1835 en 1920 geen verbinding was tussen de centrale kamer 73/+1/4 en de kleine kamer 73/+1/5. De kamer en de vertrekken achteraan waren toen bereikbaar via het trapbordes en de kleine gang.

Salon en eetkamer op de benedenverdieping van nr. 75. Met uitzondering van het geornamenteerde stucplafond, dat kan worden toegeschreven aan de fase-Dewez, laten de betegelde vloer, de herbepleisterde muren en de metalen deur van de salon aan straatzijde

DE INVENTARIS VAN BEHANGPAPIER IN HET BRUSSELS GEWEST: EEN PROJECT VAN LANGE ADEM

De ontdekking van tientallen – en al gauw honderden – behangpapieren in de verschillende interieurs van Hôtel Dewez heeft ons de ogen geopend voor de rijkdom van dit verborgen patrimonium. Gelukkig waren hier bijna twee eeuwen geschiedenis van het behangpapier bewaard gebleven.

Het gaat van recenter papier – zoals een vinylbehang voor de kinderkamer met een repetitief motief van een knuffelhondje in de zuurtjeskleuren van de jaren 1970, aangetroffen in een kast (afb. © I. Segebarth, 2007) – tot behangpapieren van het laatste kwart van de 18de eeuw, bestaande uit aan elkaar gekleefde vellen. Ook deze waren in zodanige staat bewaard dat ze konden worden geïdentificeerd, gedocumenteerd en bestudeerd of zelfs geconserveerd en gerestaureerd.

De Directie Monumenten en Landschappen (DML) van het Brussel Hoofdstedelijk Gewest zorgde ervoor dat de Dienst voor onderzoek naar afwerkingen van historische gebouwen (afdeling Conservatie, KIK) een project kon concretiseren voor de inventarisatie van behangpapier in de vorm van een databank – een plan dat voortkwam uit de gedane ontdekkingen in verschillende onderzochte interieurs, maar dat dode letter bleef. Dit past in de context van de kaderovereenkomst die het KIK als federaal wetenschappelijk instituut sinds 2001 heeft met het Gewest. De inventarisatie van het behangpapier in het Brussels Gewest begon in 2006 en loopt tot op vandaag voort.

De opstelling van het corpus is een essentieel onderdeel en het vertrekpunt van het werk. Het bestaat uit drie luiken:

- behangpapier aangebracht en bewaard in bestaande leefruimten, in situ ontdekt en bestudeerd door de DOAHG of gesignaleerd door de DML. Dat is het geval voor behang van Hôtel Dewez en tal van andere gebouwen, zoals de Japanse Toren, huizen van architecten als Victor Horta, Paul Hankar, Georges Hobé, Jean-Baptiste Dewin, meer alledaagse huizen, café Le Cirio, enzovoort;
- verwijderd behangpapier, dat is weggenomen van zijn oorspronkelijke plaats, bijvoorbeeld

in het kader van een reddingsoperatie. Soms gaat het om grote ensembles, zoals die van het Hanzehuis, of soms om geïsoleerde voorbeelden, die dan worden geselecteerd en weggenomen vanwege hun historisch belang; - niet geplaatst behangpapier. Meestal betreft het hier stalenboeken, grotere monsters of rollen uit openbare collecties (KMKG, AAM, La Fonderie, Design museum Gent,...) of privécollecties. Deze documenten zijn meestal precies geïdentificeerd en gedateerd, en verrijken zo de databank met kostbare referenties en onvervangbaar vergelijkingsmateriaal.

De tweede fase is de iconografische inventarisatie van het behang. Hiervoor gaan een fotograaf en een onderzoeker ter plaatse; de eerste maakt foto's en de tweede is belast met het technisch onderzoek van het behangpapier. Deze ingezamelde beelden worden aangevuld met de beschrijvende gegevens van de databank, die de historische, iconografische, stilistische, exact wetenschappelijke, topografische (hoe ze werden gebruikt) en bibliografische gegevens inventariseert.

Tijdens het grondige onderzoek worden talrijke gegevens die moeilijk of onmogelijk af te leiden zijn op basis van de foto's alleen volgens een strenge methodologie verzameld: grootte van het staal, afmetingen van het rapport, kleur van de grondering, gedrukte kleuren, papirtype, druktechniek, bijzondere technieken (bv. vergulding, zilvering, toevoeging van materiaal, gaufren,...), eventuele merken, locatie en eventueel manier van aanbrengen. Soms wordt de technische kennis van deze behangpapieren aangevuld met fysicochemisch laboratoriumonderzoek (zie p.102) 'Resultaten van de kleuranalyses', dat de historische gegevens kan aanvullen met bijkomende informatie die kan helpen in de datering of de toeschrijving van het behangpapier.

De ontwikkeling van een uitgebreide specifieke databank was noodzakelijk. Het instrument bestaat uit verschillende ingangen (catalogi, behangpapieren, plaatsen, ontwerpers, manufacturen, leveranciers, foto's, links, bibliografie), die de individuele fiches van de per genre gegroepeerde objecten bevatten. De fiche Behangpapier

heeft de meest complexe structuur, want ze valt uiteen in acht onderfiches (identificatie, plaatsing, afmetingen, geschiedenis, techniek, iconografie, gerelateerde fiches, administratie) die de informatie over het behang in zijn meest diverse aspecten en per thema gegroepeerd verzamelen.

Deze databank beperkt zich niet tot een eenvoudig klasseringssysteem of repertorium. Het is ook een indrukwekkende beeldbank en vooral een opmerkelijk instrument voor wetenschappelijk onderzoek, aangezien ze op basis van meerdere criteria doorzocht kan worden en gezien het grote aantal behangpapieren dat erin is opgenomen. Om de kennisverspreiding – die de basisdoelstelling van het project is – te verzekeren, zal de database online worden gezet zodra ze een kritische massa heeft bereikt. Een ander aspect van het delen van kennis en de exploitatie van informatie is de publicatie van onderzoeksresultaten in gespecialiseerde tijdschriften of naar aanleiding van colloquia, en daaraan heeft het sinds het begin van het project niet ontbroken.

Wivine Wailliez

DOAHG (Dienst voor onderzoek naar afwerkingen van historische gebouwen, KIK), verantwoordelijke voor de inventaris van behangpapier

2007 © I. Segebarth

Afb. 16

Detail van het door *l'Atelier d'Offard* (Tours) wedersamengestelde behang, naar het derde behangpapier dat werd aangetroffen in de salon aan straatzijde (75/0/2) van de benedenverdieping van nr. 75 (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 17

Totaalbeeld vóór restauratie van de eetkamer (75/0/4) op de benedenverdieping van nr. 75 (© KIK-IRPA, Brussel).

(75/0/2) weinig hoop om sporen van vroegere staten te vinden. Net als op de benedenverdieping van nr. 73 zijn de twee vertrekken met elkaar verbonden door een brede en hoge muuropening zonder deur. De vensterdam tussen de twee vensters aan straatzijde werd echter niet opnieuw bepleisterd en daar is nog een beperkte stratigrafie van behangpapier te vinden. Deze laat toe terug te gaan tot de interventie van L.-B. Dewez, meer bepaald een effen parelgrijs behangpapier waarvoor geen enkele rand werd teruggevonden. Het tweede behangpapier is een imitatie van luxetextiel in prachtig geel en blauw, gedrukt in wit en blauw op een gele grondering (afb. 14 en 15) en geassorteerd met een rand met een

sierlijstmotief, hetzelfde als wat werd aangetroffen op de deuren van de kast van 73/1/3. De derde laag behangpapier, in grijs en groen, kan stilistisch gedateerd worden in de jaren 1800-1810. Het is in acht kleuren bedrukt met een fijn gecanneleerde zuil gedrapeerd met vervlochten linten en aan weerszijden geflankeerd door een zuil van laurierbladeren (afb. 16); de geassorteerde lijst met festoenen en bladeren is overwegend in purper. Het neoclassicistische behang van ca. 1820, in eenzelfde grijs-gamma maar eenvoudiger, vertoont een motief van wijnbladeren met een groene en zwarte rand.

De aanpalende eetkamer (75/0/4) (afb. 17) is niet zo radicaal gewijzigd. Hier

zijn, behalve het plafond met stucmotieven en een rozet, bovenaan op de muren de oude wandbekledingen bewaard gebleven. De muren vertonen geen sporen van houten lambriseringen maar wel van een geschilderd lager register. De vloer, bestaande uit dennenhouten planken van 11,5 cm breed en 2,4 cm dik, vertoont sporen van mechanisch zaagwerk en ronde industriële spijkers⁶, waardoor hij in de 19de eeuw kan worden gedateerd. In de tussenwand van de aan de achterkant gelegen bijkeuken bevindt zich een ingebouwde wandkast met doorgeefluik die aan twee kanten open kan, wat erop wijst dat hier een eetkamer was. Op dit schrijnwerk werden de oudste papierlagen van het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw

Afb. 18

Bovenste gedeelte van de deur van de verborgen kast grenzend aan de schouw van de eetkamer (75/0/4) op de benedenverdieping van nr. 75. Op deze deur werden in Hôtel Dewez de oudste behangpapieren - van het eind van de 18de tot het begin van de 20ste eeuw - aangetroffen (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 19

Behangpapier aangetroffen in de eetkamer (75/0/4) op de benedenverdieping van nr. 75, na demontage en consolidering. Dit behang met lichtblauwe grondering, gedrukt in twee tinten blauw met bloemmotieven en geknoopte linten, is de oorspronkelijke afwerking van deze ruimte (© KIK-IRPA, Brussel).

aangetroffen (afb. 18). De eerste heeft een bloemmotief met geknoopte linten op lichtblauwe achtergrond, de tweede heeft een stroopatroon van kleine gestileerde bloemen die in groepen van vijf op een blauwe achtergrond gerangschikt zijn (afb. 19). De derde laag behang heeft een motief van een met lofwerk versierde draperie in regelmatige plooiën, onderbroken door een kegelvormige wikkel. Dit behangpapier kan worden gedateerd in de jaren 1800-1810 en is bedrukt in vier kleuren (wit, zwart en twee grijsinten) op een middengrijze grondering. Het vervolg van de stratigrafie is terug te vinden op een doek dat over een houten constructie gespannen is, waarvan het eerste behang afkomstig is van de manufacuur Dufour (Parijs) en een decor heeft van lampions op een witte achtergrond. Het kan in de jaren 1832-1833 worden gedateerd.¹⁷ Dit behangpapier met erg gestileerde motieven werd ondersteboven geplaatst, wat erop wijst dat het bijna abstracte motief niet werd begrepen.¹⁸

Een kamer op nr. 75 versierd met arabesken

In de middelste kamer (75/1/3) op de eerste verdieping van nr. 75 zijn de oudste lagen behang alleen bewaard op de rookvang van de hoekschouw. De eerste laag in zogenaamd arabeskenbehang, bedrukt in zeven kleuren op hemelsblauwe grondering en aangebracht op kranten van 1782 en 1785, kan op stilistische gronden worden gedateerd in de jaren 1785-1790. De tweede interventie bestaat uit een paneel van hetzelfde papier, omlijst met een rand van 9 cm breed, aangebracht op een effen groen papier (afb. 20a et 20b). Het paneel is niet gecentreerd, wat wijst op een latere transformatie van de schoorsteenrookvang, die rechts smaller werd gemaakt, wat ook te zien is bij zorgvuldig onderzoek van het plafond. De benaderende datum van deze interventie wordt ons geleverd door de derde laag behang van de chronologie, die overeenkomt met de eerste afwerkingslaag op de herpleistering van de gewijzigde schoorsteenrookvang. Het betreft een effen gesatineerd wit behang, met een rand - die nauwgezet de nieuwe contouren volgt - met een koordenwerkdecor (gedrukt in vier kleuren, waaronder een messing

RESTAURATIE, WEDERSAMENSTELLING, RECONSTRUCTIE, VIRTUELE WEER: GAVE VAN HET ORIGINEEL?

Restauratie is de fysieke interventie op de materie van een cultureel erfgoed. Dit gebeurt door een conservator-restaurateur en is gebaseerd op een kritische interdisciplinaire studie.

Wedersamenstelling bestaat erin met nieuwe materialen de vormen en de kleuren te herstellen op basis van vrij volledige materiële en documentaire gegevens, waarbij geen enkele manoeuvreerruimte wordt gelaten voor creativiteit tijdens de uitvoering.

Reconstructie bestaat erin met nieuwe materialen de vormen en kleuren van een cultureel goed deels op hypothetische basis te herstellen omdat er te weinig gegevens zijn, waarbij er een zekere vrijheid wordt gelaten bij de herwaardering van het goed.

Restitutie bestaat uit het maken van een grafische of theoretische voorstelling van het herstel van de vormen en/of kleuren van een cultureel goed, zonder fysieke interventie op de materie ervan.

We baseren ons hier op de definities van S. Bergeon-Langle, theoretica op het vlak van conservatie-restauratie, gepubliceerd in 'De l'usure au manque. De la réintégration au comblement', in: BUYLE, M. (red.), *La problématique des lacunes en conservation-restauration* (postprints van de internationale studiedagen APROA-BRK), Brussel, 2007, p. 5-16.

vergulding), dat in de jaren 1825-1830 kan worden gedateerd.¹⁹ Het betreft waarschijnlijk een interventie door het echtpaar Godschalk-Duval.

Synthese

Geen enkele opmerkelijke afwerkingslaag of decor uit de periode 1769-1776, de zogenaamde Verjan-periode - naar de eigenaar die een bijdrage leverde aan de samenvoeging van meerdere woningen die nu Hôtel Dewez vormen - werd geïdentificeerd. De zogenaamde Dewez-periode, tussen 1789 en 1799, waarin Laurent-Benoit Dewez de huidige neoclassicistische gevel liet oprichten en het volledige nr. 75 bouwde, wordt gekenmerkt door een rijk decoratief programma dat terug te vinden is op de benedenverdieping van nr. 73 en 75 (behangpapier *Réveillon*, muurschildering, behangpapier dat

Afb. 20a

Schouw van de centrale salon (75/1/3) op de eerste verdieping van nr. 75. De tweede interventie op de schoorsteenmantel bestaat uit een paneel van arabeskenbehang (identiek aan het eerste arabeskenbehang dat geheel dekkend werd geplaatst), aangebracht op effen groene ondergrond en afgeboord met een brede galon. Dit paneel is niet meer gecentreerd, wat wijst op een latere verbouwing van de schoorsteenmantel, die rechts smaller is gemaakt (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 20b

Close-up van de schoorsteenmantel in de centrale salon (75/1/3) op de eerste verdieping van nr. 75. De in drie kleuren gedrukte getorste boord links is de eerste interventie na de wijziging van de volumetrie van de schouw. De wijzigingen zijn ook zichtbaar ter hoogte van het plafond en in de bepleistering van de wand die rechts aan de schouw grenst (zie afb. 23a) (© KIK-IRPA, Brussel).

luxetextiel nabootst) en de eerste verdiepingen (groen behang met fijne takken, stenen onderbouw met sierlijsten, arabeskenbehang). Voor de eerste helft van de 19de eeuw kon op de benedenverdieping van nr. 75 een fase 1800-1810 worden geïdentificeerd en rond 1830-1835 de periode Godschalk-Duval, gekenmerkt door ingrijpende verbouwingen - vooral aan de gevel (1835) en op nr. 73 (herstructurering van de volumes) - en een ambitieus decoratief programma, vooral bestaand uit behangpapier.

Door de samenvoeging van de resultaten van de verschillende onderzoeken in situ kon een virtuele weergave worden gemaakt van de opeenvolgende fases van twee opmerkelijke ensembles van het herenhuis: de enfilade van drie grote salons op de benedenverdieping van nr. 73 en haar meer bescheiden tegenhanger op nr. 75. De inrichting van de eerste verdieping van elk van beide gebouwen kon eveneens bijna volledig virtueel worden wedersamengesteld.

DE RESTAURATIE

In het kader van de verbouwing van Hôtel Dewez om er het Belgisch Museum van de Vrijmetselarij en het Maçonniek Studie- en Documentatiecentrum (MADOC) in onder te brengen wenste de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) dat de 18de-eeuwse of begin 19de-eeuwse inrichting van het huis, voor zover die bekend was, werd hersteld. Deze inrichting kon als volgt worden gedefinieerd: een herenhuis en een autonoom huis, aan straatzijde verenigd door een monumentale gevel en georganiseerd rond een achtertuin, achteraan afgesloten door een gebouw met arcades. De KCML stelde voor de salons op de benedenverdieping, waar het Museum van de Vrijmetselarij moest komen, te reconstrueren gebaseerd op de toestand van de fase-Dewez en benadrukte daarbij de noodzaak om te waken over de historische coherentie van het geheel. In de niet voor het publiek toegankelijke ruimten, die bestemd waren voor de kantoren, zouden de oude afwerkingen niet worden wedersamengesteld. Er zou

echter wel rekening worden gehouden met de typologische kenmerken van elk van de vertrekken. Van elke ruimte op de benedenverdieping werd dus een minutieuze beschrijving gemaakt van haar verschillende staten, vanaf het ontwerp van de inrichting op het einde van de 18de eeuw tot het midden van de 19de eeuw, zowel wat de volumetrie als het decor en zijn kleuren betrof. Er konden verbanden worden gelegd tussen de ruimten betreffende de verschillende vermelde periodes.

Niettemin zijn er ook lacunes gebleven. Het herstellen van de oorspronkelijke afwerking in elk vertrek van de benedenverdieping bleek een moeilijke, zo al niet onmogelijke onderneming, of noopte minstens tot compromissen. Terwijl we over alle nodige informatie beschikten voor de wedersamenstelling van het oorspronkelijke uitzicht van de drie salons op de benedenverdieping van nr. 73, was dat niet zo gemakkelijk voor de salons op de benedenverdieping van nr. 75. Daar was het moeilijk om de overeenstemmingen te vinden tussen de decoratieve muurafwerking en de beschildering van het houtwerk. Het grootste deel van het oorspronkelijke houtwerk (plankenvloeren, deuren, kozijnen, lambriseringen,...) was in de loop van de 19de eeuw verdwenen of gewijzigd. Hoewel de eerste drie lagen behang die in deze twee vertrekken werden aangetroffen overeenkomen met de periode-Dewez, waren bovendien de oudste lagen van de stratigrafie van de salons nog niet voldoende gedocumenteerd op het moment van de beslissing.²⁶ In een streven naar coherentie en om elk anachronisme of patchwork te vermijden werd dus gekozen voor de afwerking van de 19de eeuw.

Salons van de benedenverdieping van nr. 75

De salon aan straatzijde van nr. 75 was in de loop der tijd sterk gewijzigd. Met uitzondering van het plafond was het grootste deel van zijn oorspronkelijke decoratieve elementen verloren gegaan. In het kader van een 'reconstructie'²¹ van de staat van de 19de eeuw was het nodig om ze in een vorige toestand te herstellen. De tegelvloer van het type 'granito' moest worden vervangen door

een plankenvloer, gebaseerd op het model van die van de eetkamer, zodat de continuïteit tussen beide vertrekken werd hersteld. De deur naar de inkomhal moest worden vervangen. Maar aangezien geen enkele dubbele deur op nr. 75 was bewaard gebleven, werd het model overgenomen van die van de antichambre van nr. 73. Ook de lambriseringen onder aan de wanden werden wedersamengesteld op basis van de lambrisering van de salon aan straatzijde op de benedenverdieping van nr. 73.

Terwijl de gegevens nodig voor de wedersamenstelling van de 'fase-Dewez' volstonden voor nr. 73, was dat niet het geval voor de salons van de benedenverdieping van nr. 75.

Wat de muurbekledingen betreft, werd gekozen voor het behang van de derde interventie, dat wil zeggen twee behangpapieren met overwegend grijze kleur van de jaren 1800-1810. Hoewel ze verschillen van stijl, hebben ze ook overeenkomsten (tonaliteit, datering, verticaal ritme, plaats in de stratigrafie), die tot deze keuze hebben geleid.²² De keuze van de afwerking van het houtwerk - oud of gereconstrueerd - gebeurde op basis van de stratigrafieën die werden aangetroffen op het schrijnwerk en de lambrisering en in harmonie met de tinten van het behang. De op deze manier gereconstrueerde salons roepen een 19de-eeuwse sfeer op, waar de bezoeker van het museum zich van kan laten doordringen. Niettemin blijft het een interpretatie van de 21ste eeuw, om tegemoet te komen aan het door de opdrachtgever geplande herbestemmingsproject (afb. 21 en 22).²³

Salons van de benedenverdieping van nr. 73

Door de overvloed aan materiële bewijzen en documentatie over de decors en afwerking van de salons van nr. 73 konden hun oorspronkelijke uitzicht en vorm worden gerestaureerd. De aanvankelijke configuratie van de volumes en verbindingen van de drie salons in enfilade werd hersteld door het dichtmaken van de verbinding tussen de salon aan straatkant en de koetsgang, het versmalen van de bestaande muuropeningen en de wedersamenstelling van de dubbele deuren (afb. 23).

Afb. 21

Totaalbeeld na restauratie van de salon aan straatzijde (75/0/2) op de benedenverdieping van nr. 75 (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 22

Totaalbeeld na restauratie van de eetkamer (75/0/4) op de benedenverdieping van nr. 75 (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 23

Totaalbeeld na restauratie van de salon aan straatzijde (73/0/3) van de benedenverdieping op nr. 73 (© KIK-IRPA, Brussel).

Wat de decoratieve afwerking betreft, waren er genoeg gegevens om ze opnieuw te maken naar oorspronkelijk model. De rijkdom van sommige blootgelegde decors heeft echter de keuze van deze wedersamenstellingen beïnvloed en heeft tot noodzakelijke compromissen geleid. Hoewel ze van iets latere datum zijn dan de interventie van Dewez, loonde het de moeite om de decoratieve schilderingen van de derde salon in ere te herstellen. De gevonden motieven werden dus gerestaureerd, terwijl de verdwenen schilderingen van de drie andere afgeronde hoeken werden wedersamengesteld. De restauratie bleef beperkt tot een conserveringsbehandeling en een minimale retouche, zodat de oorspronkelijke elementen duidelijk te onderscheiden zijn van de wedersamengestelde gedeelten.

In de salon aan straatkant werden enerzijds de verborgen kast en anderzijds het decor met panelen en zijn gebloemde rand van de manufactuur Réveillon volledig wedersamengesteld. In de antichambre werd de sobere afwerking, bestaande uit op kalkwitsel geschilderde boordsels, eveneens naar oorspronkelijk model wedersamengesteld. Het geheel gevormd door deze enfilade, dat al werd hersteld door de terugkeer naar de oorspronkelijke volumetrie en circulatie, werd nog versterkt door de herwaarding van de respectieve decoraties.

De verdiepingen

Aangezien de verdiepingen geen deel uitmaken van het museumcircuit, maar bestemd zijn voor de administratie van het museum, werden hier de oude afwerkingen niet hersteld. Tijdens de

renovatie werd echter wel rekening gehouden met hun oorspronkelijke volumetrie en typologie, hoewel deze op eigentijdse wijze werden geïnterpreteerd. Op de eerste verdieping van nr. 75, bijvoorbeeld, werd de alkoof die in het verleden was gedemonteerd, wedersamengesteld. De twee zuilen die haar omkaderen werden op de zolder teruggevonden en terug op hun plaats gezet. Het niveau dat visueel de hoge vensters van de gevel ter hoogte van de traveeën van nr. 75 doorsneed, werd in een eerste fase als een incoherente verbouwing van de 19de eeuw beschouwd en was al in de eerste fase van de werken (1995-1999) verwijderd. Uit het onderzoek van het gebouw en zijn afwerking bleek echter dat dit niveau een interventie was van Laurent-Benoît Dewez, en dus werd het opnieuw aangebracht. De

oorspronkelijke kenmerken van de decoratieve afwerking werden gerespecteerd. Dit betekent behangpapier op de muren en beschildering van de plankvloeren. De opdrachtgever koos telkens voor effen kleuren, in een streven naar soberheid.

BESLUIT

Dit project van lange adem, dat bijna een decennium duurde, heeft dankzij de bijdragen van verschillende experts geleid tot het verzamelen van een grote hoeveelheid informatie. Hoewel het voorafgaande onderzoek volledig tot zijn recht komt binnen het kader van een restauratie/wedersamenstelling, kan de rijkdom van de verzamelde gegevens niet gereduceerd worden tot een eenvoudige 'hulp voor de restauratie'. Deze vaak ook partiële gegevens, die soms slechts gedeeltelijk of niet geëxploiteerd kunnen worden voor de restauratie, bezitten niettemin een intrinsieke documentaire waarde en openen voor ons een venster op de geschiedenis van het gebouw in zijn meest uiteenlopende aspecten (bestemming, stedenbouw, interieur, smaak,...). Ze laten ook toe een theoretische virtuele weergave te maken van de verschillende staten van het bestudeerde goed.²⁴

De filosofie van het restauratie-/wedersamenstellingsproject werd in praktijk gebracht door een subtiele afweging van de waarden²⁵ die dit Brusselse monument kenmerken. Eerst en vooral zijn artistieke waarde, op grond waarvan voorrang werd gegeven aan de mooie salons van de benedenverdieping en ze - als belangrijkste vertrekken van het 18de-eeuwse huis - wedersamengesteld werden naar oorspronkelijk model. Ten tweede zijn historische waarde, die aan de basis lag van de zorgvuldige benadering van Hôtel Dewez in zijn geheel, wat heeft geleid tot de restauratie van bepaalde opmerkelijke elementen en decors (schrijnwerk, trappen, muurschilderingen). En tot slot zijn gebruikswaarde, waarbij werd rekening gehouden met de bestemming en ruimte werd gelaten voor eigentijdsheid, iets wat vooral werd gewaardeerd door de opdrachtgever en het architectenbureau.

NOTEN

1. De conservatoren-restaurateurs van het KIK vroegen uitdrukkelijk om ook bouwarcheologen te laten deelnemen aan het onderzoek, maar pas in fase IV van het project (2003) werden zij bij het project betrokken.

2. De afbouw is alles wat niet tot de ruwbouw behoort, dat wil zeggen wat geen deel uitmaakt van de dragende structuur van een gebouw. De afbouw bestaat uit alle afwerkings-elementen.

3. De Duitse term voor polychromie (in de zin van gekleurde afwerking) is *Fassung*, wat ook 'versie' betekent. De etymologie van *Fassung* verwijst naar *façon*, waarvan ook de Engelse term *fashion* stamt, die in de moderne betekenis naar de mode verwijst.

4. De identificatie door middel van laboratoriumanalyse van synthetische pigmenten waarvan min of meer precies gekend is wanneer ze werden ontdekt en gecommercialiseerd levert een *terminus post quem* op.

5. WAILLIEZ, W., 'Pour une compréhension des intérieurs de 1785 à 1955. Le papier peint comme indice du bâti à l'hôtel Dewez (Bruxelles)', handelingen van het colloquium *Conservation et restauration des papiers peints en Europe*, Institut national du Patrimoine / Musée des Arts décoratifs (Parijs), 26-28 april 2007, http://mediatheque-numerique.inp.fr/index.php/actes_de_colloque/rencontres_du_patrimoine/conservation_et_restoration_des_papiers_peints_en_europe.

6. Wat de maculaturen betreft, zie het artikel van M.-Chr Claes in deze publicatie.

7. Medewerkers van het KIK die aan het onderzoek van Hôtel Dewez deelnamen: voor de stratigrafische studie: Anne-Sophie Augustyniak, Wivine Wailliez en Emmanuelle Job (DOAHG), Camille de Clercq, An Tant en Fanny Cayron (zelfstandige conservatoren-restaurateurs), Nathalie Bruhière en Fabienne Héritier (stagiaires); voor de studie van het houtwerk: Jean-Albert Glatigny en Etienne Costa (zelfstandige conservatoren-restaurateurs); voor de studie van de muurschilderingen van nr. 73: Christine Bertrand en Linda Van Dijck (zelfstandige conservatoren-restaurateurs); voor de complementaire studie van het behangpapier: Agnès Gouders, Marie-Christine Claes, Catherine Van der Auwera, Marie de Codt (afdeling Documentatie), Nele Smets, Ingrid Segebarth, Bénédicte Muls (zelfstandige conservatoren-restaurateurs); voor de analyses: Hilde De Clercq, Marina Van Bos, Cécile Glaude, Ingrid Nijs, Mohamed Rich, Xavier Monfort, Ina Vandenberghe (afdeling Laboratoria); voor de documentatie: Jacques Declercq, Hilke Arijs, Hervé Pigeolet, Jean-Louis Torsin (fotoateliers).

8. AUGUSTYNIK, A.S., WAILLIEZ, W., 'Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur originale des intérieurs. Dewez I: rez-de-chaussée du n° 75 rue de Laeken', Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, december 2002, onuitgegeven studie KIK/DML, Brussel, 29 p.; WAILLIEZ, W., 'Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur originale des intérieurs: 2e phase', Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, mei 2003, onuitgegeven studie KIK/DML, Brussel, 24 p.; DE CLERCQ, C., TANT, A., 'Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur de l'entrée cochère. Dewez III', Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, april - juni 2003, onuitgegeven studie KIK/DML, Brussel, 15 p.; WAILLIEZ, W., 'Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique des finitions originales des intérieurs: DEWEZ IV', Koninklijk Instituut

voor het Kunstpatrimonium, november - december 2003, onuitgegeven studie KIK/DML, Brussel, 72 p.; AUGUSTYNIAK, A.S., WAILLIEZ, W., 'Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur originale des intérieurs. Dewez V: 73 rue de Laeken', Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, juni 2004, onuitgegeven studie KIK/DML, Brussel, 34 p. + bijlagen: GLATIGNY, J.A., 'Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude structurelle et technique des menuiseries'; DE CLERCQ, H. et al., 'Hôtel Dewez (XVIIIe siècle). Analyse d'enduits', Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium - afdeling Laboratoria, 17 p.; AUGUSTYNIAK, A.S., 'Hôtel Dewez (XVIIIe siècle). Étude technique de décors peints: 73 rue de Laeken. Dewez VII', onuitgegeven studie KIK/DML, Brussel, 11 p.; SMETS, N., 2004, 'Pré-étude des papiers peints de l'hôtel Dewez situé aux 73-75 rue de Laeken à 1000 Bruxelles', onuitgegeven studie KIK/DML, Brussel, 19 p.; DE CLERCQ, C., JOB, E., 'Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique des finitions originales des intérieurs. Dewez VIII', Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, oktober 2005, onuitgegeven studie KIK/DML, Brussel, 21 p.; SMETS, N., 'Étude d'une partie des papiers peints de l'hôtel Dewez situé aux 73-75 rue de Laeken à 1000 Bruxelles', Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, december 2006, onuitgegeven studie KIK/DML, Brussel.

9. SOSNOWSKA, P., 'De l'habitat ordinaire à l'hôtel de maître: la maison Dewez, rue de Laeken à Bruxelles (XIVe-XXIe s.)', in: *Medieval and Modern Matters*, vol. 2, Brepols, Turnhout, 2011, p. 167-202.

10. Manufactuur Réveillon 1725-1811: actief in Parijs van 1759 tot 1792.

11. Zie Marie-Christine Claes, 'Van de arabeske naar de atoomstijl', in deze publicatie.

12. We willen erop wijzen dat dezelfde manier om de muren te bespannen ook terug te vinden is in de eetkamer van nr. 75 en in de twee kamers op de eerste verdieping aan straatzijde van nr. 73. Ze vormt bijna een signatuur van de interventie die kan worden toegeschreven aan het echtpaar Godschalk-Duval in de jaren 1834-1835.

13. Zie VAN DIJCK, L., 'Een salon van Hôtel Dewez. Onderzoek en restauratie van de muurschilderingen', in deze publicatie.

14. Deze bovendorpel is zelf een hergebruikte balk die sporen van dwarsbalken vertoont.

15. Dit is de enige plek waar we dit behang hebben aangetroffen, met uitzondering van een ander klein fragment met een decor van blauwe bloemguirlandes, eveneens van het einde van de 18de eeuw, op de tegenoverliggende wand, maar het is onmogelijk met zekerheid te zeggen dat het om hetzelfde behang gaat.

16. GLATIGNY, J.A., 'Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude structurelle et technique des menuiseries', in: AUGUSTYNIAK, A.S., WAILLIEZ, W., *Hôtel Dewez (XVIIIe siècle): étude technique de la mise en couleur originale des intérieurs. Dewez V: 73 rue de Laeken*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, juni 2004, onuitgegeven studie KIK/DML, Brussel, 34 p.

17. Een krant die als maculatuur werd gebruikt, heeft als datum 15 februari 1831.

18. Zie CLAES, M.C., 'Van de arabeske naar de atoomstijl', in deze publicatie.

19. De identificatie van chroomgeel, dat vanaf 1818 industrieel werd geproduceerd, levert eveneens een *terminus post quem*. Analyses Marina Van Bos (afdeling Laboratoria).

20. De scheiding van de verschillende lagen (zie volgende artikel) gebeurde pas later: we dachten dat de staat van bewaring van het gele behangpapier veel te slecht was om gereproduceerd te kunnen worden.

21. In het geval van de salons van de benedenverdieping van nr. 75 hebben we het over 'reconstructie'. Zie kadertekst: 'Restauratie, wedersamenstelling, reconstructie, virtuele weergave van het origineel?'

22. De wedersamenstelling van het behang werd uitgevoerd door Atelier d'Offard (Tours, Frankrijk), dat erover waakte de oorspronkelijk gebruikte technieken - plaatdruk met lijmvorm, volgens het pre-industriële procedé - te respecteren.

23. Er werd een nieuwe muuropening gemaakt in de eetkamer van nr. 75 om een verbinding te maken met de koetsgang en het parcours voor de bezoekers van het museum te vergemakkelijken.

24. Dat was hier het geval voor de verdiepingen die niet betrokken waren in het restauratieproject.

25. Deze waarden werden in 1903 gedefinieerd door Alois Riegl (1858-1905, Oostenrijks kunsthistoricus en groot theoreticus van de restauratie), in zijn baanbrekende boek *Der moderne Denkmalkultur*. (Franse vertaling uit het Duits door Daniel Wieczorek: Alois Riegl, *Le culte moderne des monuments. Son essence et sa genèse*, met een voorwoord van Françoise Choay, Éditions du Seuil, Parijs, 1984.)

From the preliminary study to the restoration. Challenges, data and constraints.

Prior to the restoration and alongside the archaeological examination of the structure, the study of the fixtures and finishings of the Hôtel Dewez was conducted and implemented by le Service d'Étude des Décors de Monuments historiques de l'Institut royal du Patrimoine artistique. The data collected on site were assessed so that the chronology of the various fixtures and decorative finishes of the Hôtel Dewez could be reconstituted and described from the late 18th century up to the 1970s. These many versions of the interior, periodically updated to the fashion of the day, mirroring the mores of the various periods, are evidence of the changing tastes and social standing of the occupants, and the techniques used to achieve the desired decorative finish. They embody a wealth of information that is needed to understand this remarkable building as a whole, and help to learn about and catalogue our heritage in as exhaustive a manner as possible. On this historical basis, a restoration project - or more often in fact a reconstitution project - saw the light of day. The goal was to restore the ground-floor reception rooms - which would house the freemasonry museum - exactly as they were in Dewez's time, focusing on the need for overall historical cohesion.

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Françoise Boelens, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Cecilia Paredes en Brigitte Vander Bruggen, met de medewerking van Anne-Sophie Walazyc voor het kabinet van Charles Picqué, minister-president, belast met Monumenten en Landschappen.

SECRETARIAAT

Cindy De Brandt en Linda Evens

COÖRDINATIE PRODUCTIE

Koen de Visscher

REDACTIE

Dossier: Anne-Sophie Augustyniak, Françoise Boelens, Marie-Christine Claes, Ann Degraeve, Emmanuelle Dubuisson, Philippe Sosnowska, Francis Tourneur, Stephan Van Bellingen, Linda Van Dijck, Wivine Wailliez

Plus: Ann Degraeve, Catherine Leclercq, Cecilia Paredes, Lazlo Samogyi

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Eric Tack

NALEZING

Harry Lelièvre, Mia Verstraete en de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Jean-Marc Klinkert & Julien Samani
www.supersimple.be

DRUK

Dereume Printing

MET DANK AAN

Anne-Sophie Augustyniak, Laetitia Carlier, Philippe Charlier, Julie Coppens, Hilde De Clerck, Florence Doneux, Christian Feuillaux, Emmanuelle Job, Frank Langenaken, Jean-François Ruelle, Jana Sanyova, Marcel Vanhulst, Hugues Van de Walle, Nicolas Wouters, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK), Belgisch museum van de vrijmetserij.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monumenten en Landschappen, CCN - Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

FOTO OMSLAG

Hôtel Dewez, eretrap met ijzeren leuning, voor de restauratie (© KIK-IRPA, Brussel).

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM - Archives d'Architecture Moderne
AR - Algemeen Rijksarchief
ARB - Académie royale de Belgique
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMGK - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2012/6860/15

Cette revue paraît également en Français sous le titre BRUXELLES PATRIMOINES